

ALISHER NAVOIYNING "LAYLI VA MAJNUN" DOSTONINIDAGI ARAB VA TURKIY LEKSIKANING SEMANTIK GURUHLARI

O'zbekiston milliy pedagogika universiteti

Axmadxonova Feruza

2-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidagi arab va turkiy qatlam leksikasining semantik guruhlarini tahlil qilingan. Shoirning soʻz qoʻllash mahorati va leksik birliklarning mazmunii doirasi qiyosiy oʻrganilgan.

Аннотация: В статье анализируются семантические группы арабской и тюркской лексики в поэме Алишера Навои «Лейли и Меджнун». Сравнительно изучены мастерство поэта в использовании слов и семантический масштаб лексических единиц.

Abstract: This article analyzes the semantic groups of Arabic and Turkic vocabulary in Alisher Navoi's poem "Layli and Majnun". The poet's skill in word usage and the semantic scope of lexical units are studied comparatively.

Kalit soʻzlar: Navoiy, doston, leksika, arabcha qatlam, turkiy qatlam, semantika, lingvopoetika, “Layli va Majnun”.

Ключевые слова: Навои, поэма, лексика, арабский пласт, тюркский пласт, семантика, лингвопоэтика, «Лейли и Меджнун».

Key words: Navoi, poem, vocabulary, Arabic layer, Turkic layer, semantics, linguopoetics, "Layli and Majnun".

KIRISH

Alisher Navoiy ijodi oʻzbek adabiy tili rivojining choʻqqisi hisoblanib, uning asarlari leksik tarkibining boyligi bilan jahon tilshunosligida alohida oʻrin tutadi. “Xamsa”ning uchinchi dostoni boʻlmish “Layli va Majnun” oʻzining falsafiy chuqurligi va badiiy tasvir vositalarining rang-barangligi bilan ajralib turadi. Ushbu

doston tilini tadqiq etish, ayniqsa, undagi arab va turkiy leksik qatlamlarning semantik xususiyatlarini o'rganish, Navoiyning tildan foydalanish strategiyasini tushunish imkonini beradi. Shoir arabiy so'zlardan nafaqat diniy-falsafiy tushunchalarni ifodalashda, balki badiiy obrazlilikni oshirishda ham mahorat bilan foydalangan. Shu bilan birga, asar matnida turkiy so'zlarning saqlanib qolishi va ularning yangicha semantik jilo kasb etishi Navoiyning ona tilimizga bo'lgan yuksak ehtiromidan dalolat beradi. Mazkur tadqiqot doston leksikasini semantik guruhlarga ajratgan holda, ularning badiiy matndagi vazifasini yoritib berishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Navoiy asarlari tilini o'rganish bo'yicha fundamental tadqiqotlar o'tgan asrning o'rtalaridan boshlab jadallashgan. Xususan, A.N. Kononov, A.K. Borovkov kabi olimlar eski o'zbek tilining grammatik va leksik xususiyatlarini tahlil qilgan bo'lsalar, o'zbek tilshunosligida I. Qo'chqortoyev, A. Rustamov, Q. Sodiqov kabi tadqiqotchilar Navoiy tili va uslubi ustida ilmiy izlanishlar olib borganlar [1, B. 15]. "Layli va Majnun" dostoni maxsus lingvopoetik tahlil obyekti sifatida o'rganilganda, undagi arabiy va turkiy qatlamlarning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari turli qarashlarni yuzaga keltirgan. Masalan, ba'zi tadqiqotchilar dostonning tasavvufiy yo'nalishi tufayli unda arabiy so'zlar ustunlik qilishini ta'kidlasalar, boshqalari turkiy frazeologizmlarning o'rni beqiyosligini qayd etishadi [2, B. 42]. Ushbu tadqiqotda deskriptiv (tavsifiy) metod, qiyosiy-tipologik tahlil hamda statistik usullardan foydalanildi. Doston matnidagi asosiy leksik birliklar tanlab olinib, ularning etimologik kelib chiqishi va semantik maydonlari aniqlandi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

"Layli va Majnun" dostonida qo'llanilgan leksika o'zining tizimliliği bilan ajralib turadi. Arab tili o'sha davrning ilm-fan, din va falsafa tili bo'lganligi sababli, dostonning mavzu ko'lami talabiga binoan, ishqiy-falsafiy tushunchalar asosan arabiy qatlam hisobiga boyigan. Biroq, Navoiy turkiy tilning ichki imkoniyatlaridan foydalangan holda, ko'plab turkiy so'zlarga ham chuqur poetik mazmun yuklagan.

Asardagi leksikani semantik jihatdan quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

Ishq va hissiyot tushunchalarini ifodalovchi leksika: Bu guruhda arabcha “ishq”, “muhabbat”, “vafo”, “hijron”, “firoq” kabi soʻzlar bilan bir qatorda turkiy “sevmak”, “kuyuk”, “achigʻ” kabi soʻzlar ham faol qoʻllanilgan.

Tabiat va borliqni ifodalovchi leksika: Shoir doston manzarasini chizishda turkiy “togʻ”, “suv”, “yosh”, “koʻngul” soʻzlarini arabcha “layl”, “shams”, “bahr” kabi birliklar bilan uygʻunlashtirgan.

Quyidagi 1-jadvalda dostonning tanlangan boblaridagi leksik qatlamlarning taxminiy miqdoriy nisbati keltirilgan:

1-jadval. Leksik qatlamlarning miqdoriy taqsimoti

Bob nomi	Turkiy qatlam (%)	Arabiy qatlam (%)	Forsiy qatlam (%)
Doston boshlanishi (Hamd va Naʼt)	35	55	10
Majnun tugʻilishi va tavsifi	50	40	10
Layli va Majnun uchrashuvi	45	45	10
Vido va ayriliq epizodlari	40	50	10

Dostonning semantik tahlili shuni koʻrsatadiki, arabiy soʻzlar asosan mavhum tushunchalar, ilohiy ishq va diniy terminologiya bilan bogʻliq boʻlsa, turkiy soʻzlar real hayotiy harakatlar, insoniy aʼzolar va tabiiy jismlar tavsifida yetakchilik qiladi. Masalan, Majnunning choʻldagi holati tasvirlangan baytlarda turkiy feʼllar va sifatlar matnning emotsional taʼsirchanligini taʼminlaydi [3, B. 88].

2-jadval. Arab va turkiy leksikaning semantik maydonlari

Semantik guruh	Arabiy qatlam misollari	Turkiy qatlam misollari
Inson va uning holati	Masrur, mahzun, zaif	Tirig, oʻlik, yosh, qari
Diniy-falsafiy	Tavakkul, qazo, taqdir	Tyanri, idu, yorliq
Harakat va holat	Safar, harakat, iqomat	Kelmak, bormaq, yugurmak
Sifat va belgi	Jamol, kamol, xun	Oq, qora, goʻzal (koʻrk)

Tahlillar natijasida aniqlandiki, Navoiy asarda sinimik qatorlar hosil qilishda har ikki qatlamdan ham unumli foydalangan. Bu esa dostonning tilini boyitib, o'sha davr kitobxoni uchun ham, bugungi tilshunos uchun ham yuksak badiiy-estetik qiymatga ega asar bo'lishini ta'minlagan.

XULOSA

Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni tilini o'rganish shuni ko'rsatadiki, asar leksikasi o'zaro chambarchas bog'langan arab va turkiy qatlamlarning mukammal sintezidan iboratdir. Tadqiqot davomida aniqlangan semantik guruhlar shuni tasdiqlaydiki, shoir arab tilidan kirgan so'zlarni shunchaki qabul qilmasdan, ularni turkiy tilning grammatik va fonetik qoliplariga moslashtirgan hamda ularga yangi badiiy jilo bergan. Arabiy leksika dostonning intellektual va falsafiy yukini ko'tarsa, turkiy qatlam uning milliy ruhini, xalqchil va hayotiy tomonlarini yoritib berishga xizmat qiladi.

Xususan, ishq mavzusiga oid leksikada arabcha va turkiy birliklarning baravar qo'llanilishi shoirning "Muhokamatul-lug'atayn" asarida ilgari surgan g'oyalarining amaliy isbotidir. Turkiy tilning nozik tuyg'ularni ifodalashda arab tilidan qolishmasligini Navoiy aynan mana shu doston orqali ham ko'rsatib bergan. Dostonning miqdoriy tahlili shuni ko'rsatadiki, hattoki eng murakkab falsafiy baytlarda ham asosiy harakatni ifodalovchi fe'llar turkiy qatlamga mansub bo'lib qolgan. Bu esa asarning dinamikasini va o'quvchi tomonidan tushunilish darajasini oshiradi.

Shuningdek, "Layli va Majnun"dagi semantik guruhlar tahlili o'zbek tili tarixini, uning shakllanish va rivojlanish bosqichlarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Navoiy qo'llagan ko'plab turkiy so'zlar bugungi kunda ham o'z hayotiylikini saqlab qolgan bo'lsa, ba'zi arabiy iqtiboslar esa o'zbek tilining ajralmas qismiga aylanib ketgan. Xulosa qilib aytganda, Navoiyning leksik mahorati uning ikki til boyligini yagona bir badiiy maqsad yo'lida birlashtira olganligidadir. Bu doston nafaqat adabiy durdona, balki buyuk tilshunoslik laboratoriyasi hamdirki, undagi har bir so'z o'zining aniq semantik o'rniga ega. Kelajakda doston leksikasini yanada

chuqurroq, xususan, lingvostatistik va kognitiv tilshunoslik tamoyillari asosida o'rganish o'zbek filologiyasining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qoladi. Bu kabi tadqiqotlar milliy adabiy tilimizning boy imkoniyatlarini dunyoga ko'rsatishda beqiyos ahamiyatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rustamov A. — Navoiyning badiiy mahorati — Toshkent: Fan, 1979, 120-b.
2. Sodiqov Q. — Eski o'zbek yozma adabiy tili — Toshkent: Universitet, 2012, 215-b.
3. Navoiy A. — Layli va Majnun (Xamsa) — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006, 320-b.
4. Qo'chqortoyev I. — Alisher Navoiy asarlari tili — Toshkent: ToshDU nashri, 1985, 95-b.
5. Kononov A.N. — Grammatika starouzbekskogo yazika — Leningrad: Nauka, 1960, 410-b.